

משפחת אב קרויה משפחה

אב ואם, הלכה ואגדה

ראשי פרקים

- א. רבא – משפחותם לבית אבותם
- ב. מבנה הסוגייה
- ג. שם תלוי במעשיו
- ד. ייחוס על פי האם
- ה. הלכה ואגדה
- ו. הלכה ואגדה התנגשות והכרעה
- ז. סוף טוב הכל טוב

א. רבא – משפחותם לבית אבותם

ראשיתה של הסוגייה שנעסוק בה (קט, ב) מהווה השלמה לדרשה המופיעה לעיל (קח, ב – קט, א) בה נדרש הפסוק המסיים את סדר הנחלות: "לשארו הקרוב אליו..." (במדבר כז, יא). מכאן למדו חז"ל "שארו זה האב". אביו של הנפטר הוא שארו וקודם לאחיו בירושת בנו הנפטר. עתה שואלת הגמרא על הנחה זו. מנין ששארו זה האב? אולי נאמר ששארו היא האם? רבא בתשובתו עושה שימוש בהמשכו של הפסוק: "ממשפחתו וירש אותה". רבא דורש: "משפחת אב קרויה משפחה ומשפחת אם אינה קרויה משפחה שנאמר: "למשפחותם לבית אבותם". דרשת רבא אינה דרשה מקורית אלא מהווה הפנייה באמצעות מילת הקוד שבפרשתינו, משפחתו, לדרשה ידועה מפרשת במדבר (עיינין ספרי במדבר קלד). במהלך הפרשה צויין מס' פעמים המונח "למשפחותם לבית אבותם". מבנה המשפחה היהודי הוא פטריארכלי, קרי האב הוא מרכז המשפחה. רבא גורר דרשה זו העוסקת במפקד בני ישראל, לסוגייה העוסקת בנחלות.

מקביעה זו ממשיכה הגמרא ובונה מהלך סוגייתי קלאסי של שאלות ותשובות, מקורות וראיות, שכל כולם דברי אגדה הנוגעים בשאלת התא המשפחתי. הנטייה הישיבתית הלמדנית היא לדלג על קטעים אלו שאין בהם "בשר". המתבונן בעומקה של הסוגייה האגדתית במטרה לחשוף את צפונותיה, מגלה בסופו של תהליך חיבור הלכה ואגדה, ופריסת תמונה בה מתקיימת מערכת יחסים של ניגוד והשלמה בין הלכה ואגדה ובין מקומה של האם ומקום האב!

ב. מבנה הסוגייה

לאחר ההוכחה שמשפחת אב קרויה משפחה מופיעים מספר שלבים שהולכים ומתרחקים לכאורה מן הנושא המדובר. לאחר מספר קצר של שלבים מופיעה מימרא של רבי אלעזר: "לעולם ידבק אדם בטובים", וראיה לכך ממה שזרעו לעומת אהרון וזרעו. בחלוף עוד מספר שלבים מופיעה מימרא של רבא: "הנושא אשה צריך שיבדוק באחיה". וכאן הבן שואל, מה עניינם של אלו לנושא בו החלה הסוגייה – משפחת אב קרויה משפחה?

כפי שאנסה להראות לקמן, לפנינו מבנה סוגיה שמוביל מהלך מתוכנן ובנוי היטב, המעמיק בנושא המרכזי – משפחת אב קרויה משפחה ומשפחת אם אינה קרויה משפחה. כדרכה של סוגיה בהלכה כך באגדה, המשא ומתן באמצעות מקורות שונים מעשיר את הדיון ומחדד את המבט אודות הנושא.

ראיה פשוטה ללכידותה של הסוגיה ניתן למצוא בהקבלה שישנה בין ראשיתה של הסוגיה וסופה:

1. הדמות – יונתן בן בן גרשום בן מ(נ)שה.
2. הנושא – ברור שמו האם יונתן או שם אחר.
3. שמו מושפע ממעשיו – מעשה מנשה, לעומת תשובה.

סעיף שלוש כבר מצביע על מגמתה של הסוגיה שסיימה בתשובה ברוח חיובית, וכדלקמן.

נסקור את השלבים בסוגיה:

1. וממאי דשאר - זה האב? דכתיב: 'שאר אביך הוא', אימא: שארו - זו האם, דכתיב: 'שאר אמך היא'!
2. אמר רבא, אמר קרא: 'ממשפחתו וירש אותה' - משפחת אב קרויה משפחה, משפחת אם אינה קרויה משפחה, דכתיב: 'למשפחותם לבית אבותם'.
3. ומשפחת אם אינה קרויה משפחה? והא כתיב: 'ויהי נער מבית לחם יהודה ממשפחת יהודה והוא לוי והוא גר שם', הא גופא קשיא, אמרת והוא לוי - אלמא מלוי אתי, ממשפחת יהודה - אלמא מיהודה אתי! אלא לאו דאבוה מלוי ואימיה מיהודה, וקאמר: ממשפחת יהודה!
4. אמר רבא בר רב חנן: לא, גברא דשמיה לוי. אי הכי, היינו דקאמר מיכה: 'עתה ידעתי כי ייטיב ה' לי כי היה לי הלוי לכהן? אין, דאיתרמי ליה גברא דשמיה לוי.
5. וכי לוי שמו? והלא יהונתן שמו, שנאמר: 'ויהונתן בן גרשם בן מנשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני'. אמר ליה: וליטעמך, וכי בן מנשה הוא? והלא בן משה הוא, דכתיב: 'בני משה גרשם ואליעזר'!
6. אלא, מתוך שעשה מעשה מנשה - תלאו הכתוב במנשה, הכא נמי, מתוך שעשה מעשה מנשה דאתי מיהודה - תלאו הכתוב ביהודה.
7. אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: מכאן שתולין את הקלקלה במקולקל.
8. רבי יוסי בר חנינא אמר, מהכא: 'וגם הוא טוב תואר מאד ואותו ילדה אחרי אבשלום', והלא אדניה בן חגית ואבשלום בן מעכה! אלא, מתוך שעשה מעשה אבשלום דמרד במלכות - תלאו הכתוב באבשלום, (ה"נ, מתוך שעשה מעשה מנשה - תלאו הכתוב במנשה).
9. אמר רבי אלעזר: לעולם ידבק אדם בטובים, שהרי משה שנשא בת יתרו - יצא ממנו יהונתן אהרן שנשא בת עמינדב - יצא ממנו פנחס. ופנחס לאו מיתרו אתי? והא כתיב: 'ואלעזר בן אהרן לקח לו מבנות פוטיאל לו לאשה', מאי לאו דאתי מיתרו שפיטם עגלים לע"ז! לא, דאתי מיוסף שפטפט ביצרו.
10. והלא שבטים מבזים אותו ואומרים: ראיתם בן פוטי זה, בן שפיטם אבי אמו עגלים לע"ז, יהרוג נשיא שבט ישראל!
11. אלא, אי אבוה דאמיה מיוסף - אמה דאמיה מיתרו, אי אבוה דאמיה מיתרו - אמה דאמיה מיוסף. דיקא נמי, דכתיב: מבנות פוטיאל, תרתי, שמע מינה.

12. אמר רבא: הנושא אשה צריך שיבדוק באחיה, שנאמר: 'ויקח אהרן את אלישבע בת עמינדב אחות נחשון', ממשמע שנאמר בת עמינדב, איני יודע שאחות נחשון היא? מה תלמוד לומר אחות נחשון? מכאן, שהנושא אשה צריך שיבדוק באחיה.
13. תנא: רוב בנים דומין לאחי האם.
14. 'ויסורו שם ויאמרו לו מי הביאך הלום ומה אתה עושה בזה ומה לך פה - אמרו לו: לאו ממשה קא אתית דכתיב ביה: 'אל תקרב הלום'? לאו ממשה קא אתית דכתיב ביה: 'מה זה בידך'? לאו ממשה קא אתית דכתיב ביה: 'ואתה פה עמוד עמדי'? תעשה כהן לע"ז!
15. אמר להן, כך מקובלני מבית אבי אבא: לעולם ישכיר אדם עצמו לע"ז ואל יצטרך לבריות. והוא סבר: לע"ז ממש; ולא היא, אלא ע"ז - עבודה שזרה לו, כדאמר ליה רב לרב כהנא: נטוש נבילתא בשוקא ושקולא אגרא, ולא תימא גברא רבא אנא וזילא בי מילתא.
16. כיון שראה דוד שממון חביב עליו ביותר, מינהו על האוצרות, שנאמר: 'ושבואל בן גרשם בן מנשה נגיד על האוצרות'.
17. וכי שבואל שמו? והלא יהונתן שמו! א"ר יוחנן: ששב לאל בכל לבו.

כאמור לעיל, המעברים בסוגיה מרחיקים אותנו לכאורה מן הנושא ההלכתי המרכזי האם משפחת אם קרויה משפחה. כיצד נקשר הדיון אודות יונתן לנושא זה? מה הקשר למימרא של רבי אלעזר 'דבוק בטובים' וכן להמלצות של רבא והגמרא לבדוק באחי האם וכדומה?

נראה שהגמרא מציעה כיוון חדש להתבוננות על המשפחה ושאלת קביעת הייחוס. לאחר הקביעה הלכתית שמשפחת אם אינה קרויה משפחה, מוסיפה הגמרא לדיון את המימד האגדי בו מוצאים אנו תמונת עולם שונה המקרינה רבות על העמדה ההלכתית. נראה שהסוגיה מתמודדת עם השאלה, האם אכן משפחת אם אינה קרויה משפחה? מה הפרמטרים לקביעת זהות המשפחה?

ג. שם תלוי במעשיו

הדיון אודות הנער במקדשו של מיכה (שלב 6-3) מעלה את הקביעה החדשה ששמו של אדם, ייחוסו וממילא זהותו המשפחתית, לא נקבעים עפ"י האב, אלא עפ"י מעשיו! "מתוך שעשה מעשה מנשה תלאו הכתוב במנשה". יונתן בן מנשה נקרא כך לא משום שכרוך הוא אחר אביו עפ"י העקרון שמשפחת אב קרויה משפחה, אלא עפ"י מעשיו. מאחר ומעשיו (עבודה זרה) דומים למעשי מנשה שבא מיהודה מיוחס הוא ליהודה. רבי יוחנן מוסיף לכך את הטענה הכללית "מכאן שתולים את הקלקלה במקולקל". כלומר, קלקלתו של הנער יונתן נובעת ממעשיו (העתידיים) של מנשה.

ראיתו של רבי יוסי בר חנינא (שלב 8) לכאורה מיותרת. אחר שהוכחנו שמעשיו של האדם קובעים את ייחוסו מן הפסוק בשופטים העוסק ביונתן, מה צורך יש בראיה לאותו עניין מן הפסוקים במלכים א' העוסקים בחגית, אם אדוניו, הנחשבת אם אבשלום? נראה שראיה זו מחדדת את שונות המבטים בין זה ההלכתי הקובע שרק משפחת אב קרויה משפחה והייחוס נקבע עפ"י האב בלבד, ובין המבט האגדי הקובע עקרון מוסרי ובוחר את הייחוס עפ"י מעשיו של האדם. העקרון המוסרי הוא חסר זהות מגדרית! בדוגמא שהובאה ממנשה נותר אמנם הייחוס עפ"י האב, אלא שהייחוס נקבע עפ"י מעשיו של האדם. ראיתו של רבי יוסי בר חנינא מחדדת את המוקד המוסרי. במקרה חגית אם אדוניו ועל-פי המדרש גם אם אבשלום, פוגשים אנו ייחוס עפ"י האם: "אותו ילדה אחרי אבשלום" (מלכים א א, ו). ייחוס זה כאמור נקבע עפ"י מעשיו של אבשלום, שהלך בדרכי אדוניו ומרד. מהלך זה מצעיד בצעד נוסף את עקרונות הייחוס המשפחתי. עפ"י העקרון המוסרי, השופט אדם עפ"י מעשיו ולא עפ"י מוצאו הביולוגי-

טבעי, אדם יכול להיות מיוחס לאביו אך גם לאימו וכל זאת עפ"י תוצאות מעשיו. נזכר עתה בנקודת המוצא של הדיון – משפחת אב קרויה משפחה. משפחת אם אינה קרויה משפחה. האמנם? מדברי רבי יוחנן ורבי יוסי בר חנינא למדנו שהקשר בין הדורות הוא דו-צדדי. הדורות הקודמים (האבות) משפיעים על זהות ומעשיו של הדורות הבאים – "תולים את הקלקלה במקולקל". וכן להיפך, מעשי של הדורות הבאים (הבנים) קובעים את ייחוס הדורות אליהם – חגית נחשבת אם אבשלום בגין מעשיו השליליים של אבשלום שדומים למעשי אדוניהו.

ד. ייחוס על פי האם

במהלך הבא בגמרא (שלב 9) מועצם עקרון המוסרי כקובע הזהות האישית ולכך יש השלכות מעשיות. רבי אלעזר מכוון: "לעולם ידבק אדם בטובים". דבריו אינם המלצה לדבוק בטוב, מעין הכוונה כללית לשמירת דרך ה' וקיום תורה ומצוות בכדי לנחול עולם הבא. בהכוונה שכזו אין כל חידוש. ההקשר של דבריו הוא הקשר הדיון בו אנו עסוקים – ייחוס וזהות משפחתית. ראייתו של רבי אלעזר נוגעת ישירות בשאלות ייחוס של משה ואהרון. על-פי דבריו, הידבקות בטובים מבטיחה זרע וצאצאים ההולכים בדרכי האבות.

במבט-על מהווים דבריו של רבי אלעזר צעד נוסף בהעמקת המשמעות של קביעת הייחוס עפ"י מעשיו של אדם. עפ"י היגיון זה אדם מיוחס לאביו או אמו לא רק בנסיבות שליליות כדוגמת מנשה או אבשלום, אלא גם בנסיבות חיוביות. מעשיו מייחסים אותו, משפיעים ומושפעים גם לטובה.

המשך הדיון (שלבים 9-11), בקצרה, מלמדנו שהטוב הקיים במעגלי המשפחה גובר על הצדדים השליליים שבו. אשר על כן, יוסף שהיה סב או סב רב משפיע טובות על צאצאיו וגובר על הייחוס השלילי שקיים במשפחה הוא יתרו.

תשובת הגמרא אודות זיהוי פוטיאל הייתה שאבי אמו מיוסף ואם אמו מיתרו או להפך. באופן סמוי מוצאים אנו שוב שהקביעה אודות הזהות המשפחתית נעשית עפ"י האם! כך הוא ביחס למעשים השליליים של אבשלום וכן הוא במעשים חיוביים. השפעתו הטובה של יוסף עוברת דרך האמהות.

שני השלבים הבאים בסוגיה (12-13) משלימים זה את זה. רוב האחים דומים לאם, ולכן יש לבדוק באחי האם. קביעות אלו סותרות את הגולל על הדיון והספק בשאלות קביעת הזהות המשפחתית והגורם הדומיננטי בייחוס. מי שקובע או ליתר דיוק קובעת את זהות בניה וילדיה ומשפיעה על מעשיהם הטובים והשליליים היא האם, אליה הם מיוחסים ואותה ואת בניה יש לבדוק. יש לשים לב כי רבא לא אמר את המשפט ההפוך, שיש לבדוק באחי החתן ומשפחתו!

בכך לא תם מהלך הסוגיה, ולפנינו עוד רגעי שיא. בטרם נעמיק בהם, נתבונן בתוצאה המתקבלת. ראשיתה של הסוגיה היה בקביעה ההלכתית שמשפחת אב קרויה משפחה ומשפחת אם אינה קרויה משפחה. עתה למדנו שהאם משפיעה יותר מכל על ילדיה, ואף מעשיהם מיוחסים לה. כיצד ניתן ליישב את הדברים?

ה. הלכה ואגדה

שני המבטים עוסקים בתחומים שונים לחלוטין. ההלכה מכוונת בעיקר לעולם המעשה ולעולם החומר, ואילו האגדה עוסקת בעולם הנפש ונטיית הלב. ההלכה קובעת כיצד יש להוריש את הרכוש, במקרה זה נחלה, מאבות לדורות הבאים. הקביעה הנחרצת היא שמשפחת אב קרויה משפחה והנחלות עוברות מאב

לבן במשפחה זו. מנקודת מבטה של ההלכה הסדר החברתי המשפחתי מאורגן על-פי משפחות המיוחסות לאבות. המשכם הטבעי של האבות בכל הנוגע לשאלת ירושת הנחלות עובר לזרעם הטבעי, הם הבנים שייחפכו גם הם לאבות משפחה, וכך הלאה. האגדה לעומתה עוסקת בשאלות מוסריות ובטיב התנהגותם של האבות והבנים. טיב מעשיהם קובע את ייחוסם. המדד לקביעת ייחוס משפחתי אינו נקבע בשאלה של רכוש ונחלה, אלא בתחום הרצף המוסרי ושאלות של טוב ורע.

כיצד עולים שני אלו בקנה אחד? האם ההלכה מנותקת מן המוסר? לפנינו הזדמנות טובה לעמוד על יחסיהם המשלימים של ההלכה והאגדה. ההלכה נותנת את המסגרת וההקשר והאגדה מחייבת את התוכן הפנים. שם המשפחה והנחלה בארץ נקבעים עפ"י האב. ההזדמנות ונתוני הפתיחה החומריים נקבעים עפ"י ההלכה הקובעת את המבחן הטבעי – אב ובן. מעשיו של האדם, יחד עם מורשתו הרוחנית-מוסרית מדורות קודמים הם שייקבעו את ייחוסו מעתה ואילך.

1. הלכה ואגדה התנגשות והכרעה

המשכה של הסוגיה (שלב 14) מזמן לנו מקרה של התנגשות בין הערכים השונים: הייחוס עפ"י האב שהוא טבעי וגזעי לעומת הצו המוסרי האישי.

בני דן הפוגשים את הנער יונתן שואלים אותו מספר שאלות: "מי הביאך הלום? מה אתה עושה בזה? מה לך פה?". המדרש מתרגם את השאלות הללו ומעבירן אל הדיון שלנו. תוכן של השאלות הוא בקביעת הייחוס של הנער למשה רבינו. השאלות הללו מרמזות באופן ישיר באמצעות המצלולים המילוליים למעשיו ודמותו של משה רבינו אשר נשאל גם הוא מה זה בידך אל תקרב הלום ועוד. במדרש זה נוצר המתח בין ייחוסו הטבעי עפ"י אב של יונתן – משה רבינו, ובין מעשיו בפועל – עבודה זרה.

תשובת הנער (שלב 15) מפתיעה למדי: "מקובלני מבית אבי אבא לעולם ישכיר אדם עצמו לבית ע"ז ואל יצטרך לבריות" (הגמרא מרככת את החדות של קביעתו בפרשנותה לא עבודה זרה ממש אלא עבודה שהיא זרה לו).

עובדת היותו בן למשפחת לוי ומיוחס למשה רבינו הביאה אותו לכלל עימות עם צו מוסרי אחר שגם הוא ירושה מבית אבי אבא! ההדרכה שלא ליפול כעול על הציבור. הכרעתו של הנער בדילמה בין שני ה"ייחוסים" היא לטובת הנקיות המוסרית על פני הדבקות במסורת המשפחתית והנגזרת מכך.

עתה מתהפך היחס אל הנער. בראשיתה של הסוגיה כאשר הכרענו שמעשיו של האדם הם שקובעים את ייחוסו, שפטנו את הנער יונתן לשלילה. יונתן מיוחס למנשה משום שעשה מעשי מנשה! עתה מתברר שמעשיו אלו הם בעלי פנימיות מיוחדת ונובעים משיקול דעת מוסרי עמוק. הנער עובד עבודה זרה מבחירה מוסרית שלא ליפול על הציבור. היוצרות התהפכו בשנית. לא די שמעשיו נובעים משיקול דעת, הם הם המסורת והירושה מבית אבא.

נוסף לכך המצב בפועל של עבודה זרה אינו אלא הקליפה החיצונית בעוד שבפנימיותו עובד הוא לצרכי מחייתו בלבד ולא מתוך אמונה באל זר.

2. סוף טוב הכל טוב

סופה של הסוגיה משלים את המהלך כולו (16-17). הנער נקרא בספר דברי הימים שבואל. ההסבר שנותן המדרש הוא שיונתן שמו אלא שהוא שב בתשובה. למדנו שהייחוס עפ"י מעשיו של האדם קובע ומשפיע בכל הכיוונים. עתה לאחר התשובה שעשה אין משתנה ייחוסו בלבד, אלא אף שמו. בכך מושלם

המהלך האגדי שקובע ייחוס עפ"י העקרון המוסרי. מעשיו הטובים ותשובתו קובעים לא רק את ייחוסו כפי שראינו בדברי רבי אלעזר ובהדרכת רבא לבדוק באחי האם, אלא משנים את שמו עצמו! הסוגיה מסיימת בנושא שהחלה בו שמו של יונתן וייחוסו של על-פי מעשיו. בסופה של הסוגיה למדנו דבר מה נוסף: לא די שהייחוס נקבע עפ"י המעשים של האם או הבנים (ולא עפ"י רצף הביולוגי-טבעי), הייחוס עצמו וכן שמו הם ברי שינוי. חזרה בתשובה מקרינה גם על הייחוס והשם!